

Rumors i folkore

*Guerriglia per un morto che non c'è*¹

Ignasi Roviró Alemany
Universitat Ramon Llull
Grup de recerca folklòrica d'Osona
ignasiroviro@gmail.com

RESUM

El treball descriu el naixement d'un rumor que va fer posar en peus de guerra un estadi de futbol. El diumenge 21 de març del 2004 s'enfrontaven l'equip de la Roma i del Lazio, els dos equips de la ciutat de Roma. Les dues aficions estan enfrontades. Tradicionalment són enemigues i per això era un partit d'alt risc. Hi havia uns 80.000 assistents i el partit es retransmetia per la RAI, la televisió italiana. La primera part va transcórrer amb la duresa pròpia d'un derbi. Durant la mitja part va córrer la notícia que la policia havia mort un nen en els enfrontaments a fora del camp de futbol. Tant els seguidors de la Roma com del Lazio van unir-se i es van enfrontar contra la policia. De l'enfrontament entre tifosi i policia hi va haver 167 ferits (153 policies i 14 tifosi) i 18 detinguts. Dels 153 membres de l'ordre públic ferits, 95 eren policies, 35 de l'arma dels carabinieri i 23 de la guàrdia de finances. Les pèrdues materials es van comptabilitzar en uns 200.000 euros.

PARAULES CLAU

rumors; folklore; futbol; Roma-Lazio

ABSTRACT

The article describes the birth of a rumour that it put in foot of war a soccer stadium. On Sunday 21/03/2004, there were facing the teams of La Roma and the Lazio: both soccer teams of the city of Rome. The supporters of these teams are, traditionally, enemy. It's, so, a clash of high risk. In the stadium there had approximately 80.000 supporters and the match was broadcast by RAI, the Italian television. The first half proceeded with a very hardness of derby. During the break, was begun to spread the news that the police had killed a child in the confrontations outside the football field. The supporters of both teams joined to fight against the police. The confrontation between police and tifosi was settled with there were 167 wounded (153 officers and 14 tifosi) and 18 arrested. Of the 153 members of the public order wounded, 95 were police officers, 35 were Carabinieri and 23 were of Finance Guard. The material losses amounted to 200,000 euros.

KEYWORDS

rumour; folklore; soccer; derby Roma-Lazio

1. Stefano Boldrini; Massimo Cecchini: «Guerriglia per un morto che non c'è». *La Gazzetta dello Sport* (22 de març del 2004). Aquest és un article de referència per apropar-se al rumor que va parilitzar el partit entre la Roma i el Lazio el dia 21 de març del 2004. També cal veure Valerio Marchi (2005).

EL 17 D'OCTUBRE DEL 2002 Josep M. Pujol i Jordi Puntí tenien una conversa a les pàgines d'*El País* (Puntí 2002), motivada per la publicació recent del nostre llibre sobre rumors.² Pujol responia a una pregunta del seu interlocutor:

Hi ha definicions i estudis sobre el rumor, però se centren en el rumor periodístic, que no és el mateix que el rumor oral. Un descansa en la interacció quotidiana i l'altre no. Nosaltres, si parlem de rumors, és per tocar els collons, una mica, perquè estem en contra de la denominació de llegendes urbanes. No hi ha llegendes urbanes, no hi ha històries: són exactament iguals que les que hi havia fa cent anys. Complien la mateixa funció, tenien la mateixa poètica. L'arquitectura era la mateixa, diguem, només que hi havia ferides socials que necessitàvem remeis diferents. L'única novetat és que el folklorista ha descobert que a la ciutat també s'explicaven coses.

Pujol feia patent una evidència: tot rumor és folklore, només cal que compleixi la forma comunicativa pròpia. Si el rumor és narrat sota els paràmetres de la comunicació folklòrica, no hi ha cap distància entre les narracions canòniques dels vells folkloristes i els rumors urbans —o no— que semblen de més actualitat.

Amb aquesta posició programàtica, el folklorista desplaçava l'accent del contingut a la forma. El que converteix una narració en folklore no és el contingut que tramet, no és la trama que dibuixa, ni l'acte d'enunciació; el folklore és una funció comunicativa vital, indispensable, que permet que la vida social sigui més fàcil. No entraré a dibuixar les característiques del folklore, d'altra banda, ben explicades en diverses ocasions per Josep M. Pujol.

El que em proposo en aquesta aportació és aproximar-me a la força que tenen els rumors sobre la vida social a partir d'un cas concret. Ja sabem que els rumors sempre tenen conseqüències. No hi ha rumors innocents. N'hi ha de més o menys inofensius, però cap d'innocent. Hans-Joachim Neubauer (2013: 227) ho escriu així:

Tras cien años de investigación científica [...] los rumores conservan intacto todo su poder. Su símbolo es la espiral, de la que sólo puede verse un fragmento cada vez, sus órganos son la boca y el oído, pues es en su caracol interno donde el sonido se transforma en estímulo físico. Los rumores son rápidos como el sobresalto, fríos como el odio y dulces como la voz de las sirenas. Pero sobre todo son tan próximos que no parecen provenir del exterior, sino de ese interior remoto e inexplorado que oye quien se acerca una concha al oído: No hay ningún griterío, sino solo murmullos.

2. Josep M. Pujol (coordinador); Jaume Aiats; Jordi Busquet; Ignasi Roviró; Xavier Roviró (2002).

De rumors amb mala llet, n'hi ha hagut sempre. El timbaler del Bruc, al cap i a la fi, va originar un rumor de dimensions tan grans que ens va fer guanyar una batalla. Però el dels comptes corrents a Suïssa del president Artur Mas li van fer perdre unes eleccions. Desmentir-los no és suficient. Ni querellar-se contra qui el crea pot desfer el mal ja fet: qui li dóna els escons no assolits a Artur Mas?

Els rumors poden tenir unes conseqüències incalculables. Són armes que, igual que quan les carrega el diable, fan un mal insospitat; per més ben pensats i programats que estiguin.

Marc Argemí (2013) ha mostrat com els rumors van ser una eficaç estratègia bèl·lica durant la Segona Guerra Mundial.

Ara ja coneixem, per exemple, com Anglaterra va utilitzar un rumor per atacar la confiança dels argentins en la seva flota.³ Durant la guerra de les Malvines (1982) els diaris argentins van publicar reiteradament una notícia sobre un submarí nuclear, proveït d'armes de destrucció massiva, que sortint de les costes britàniques s'apropava a Argentina amb aires de combat. El misteriós submarí s'anomenava *Superb*. Al llarg d'uns vint dies la població va seguir, espantada, pels mitjans de comunicació l'evolució d'aquest vaixell invisible per les agües internacionals. La conseqüència més immediata va ser que els alts comandaments varen retirar els vaixells argentins de la zona de guerra. Igual que el timbaler del Bruc, el soroll —aquesta vegada mediàtic— va fer retirar un exèrcit. El temut submarí nuclear no salpà del port anglès. Ni les autoritats britàniques en tenien cap intenció. Varen decretar una guerra mediàtica a base de rumors.

El rumor que avui els explicaré va produir-se en un camp de futbol ple, amb uns 80.000 assistents a les grades i retransmès per televisió. Era el primer rumor que jo veia retransmès en directe. Vaig ser plenament conscient de veure'l néixer, créixer, reproduir-se i morir. Ens situem al diumenge 21 de març del 2004. En aquell moment em trobava a Roma. L'endemà dilluns, dia 22, tenia una reunió en una universitat de la Ciutat Santa per avançar en un projecte comú del programa Erasmus. Vaig arribar-hi un dia abans amb l'objectiu de refrescar l'idioma. Aquell diumenge no era com qualsevol. Ja es podia notar pel carrer, i fins i tot als restaurants. S'enfrontaven els dos grans equips de futbol de la ciutat: la Roma i el Lazio. Dos eterns rivals. L'ambient de la ciutat s'escalfava a mesura que transcorria el dia. A primera hora de la tarda els *tifosi* ja es feien notar als voltants de la *piazza del Popolo*. Banderes, samarretes, cants, trompetes, crits de *forza!*, omplien aquells espais, ja força saturats de turistes. La tarda transcorria amb la normalitat pròpia d'un derbi.

A dos quarts de set, un parell d'hores abans d'iniciar-se el partit, el camp ja estava ple. La tensió al carrer desapareixia i tornaven tots els colors i els sons típics dels turistes. Només alguns exaltats van provocar aldarulls als encontorns de l'estadi. Vaig anar a sopar ben aviat i vaig posar-me a veure el partit de futbol per la televisió.

20.30 h: Comença el partit de futbol. Tota la primera part es juga amb la tensió pròpia d'un derbi, però sense incidents per remarcar.

21.20 h: Des de la *curva sud* es fa córrer que durant la mitja part la policia ha carregat contra un grup d'afecionats fora de l'estadi. L'agressió s'ha produït, di-

3. Vegeu Lucrecia Escudero Chauvel (1996; 2009), Alejandro Amendolara (2009).

uen, quan la policia ha llançat un cotxe contra un grup de persones i el resultat és la mort d'un nen.⁴

21.33 h: Comença la segona part del partit i les dues aficions, especialment les situades darrera dels gols —la *curva nord*, ocupada pels *tifosi* del Lazio, i la *curva sud*, pels de la Roma, comencen a cridar, juntes i alhora, «celerino assassino» (policia assassina). Aquest crit de guerra figura en la lletra dels cants dels *tifosi* més radicals d'Itàlia, com ara la ferotge *curva nord* del Brescia i els ultra de la *curva sud* del Milano. Cauen al camp coets i bengales, que fan un fum que impedeix jugar. La cridòria és espectacular.

21.41 h: L'*speaker* de l'estadi anuncia que segons les notícies oficials no hi ha cap mort i que la notícia no té fonament.

21.43 h: En el terreny de joc, els futbolistes estan parats, esperant. D'un sector del gol de la Roma salten tres *tifosi*, Stefano Carriero, Stefano Sordini i Roberto Maria Morelli, que van a parlar amb el seu capità, Francesco Totti. L'informen que un camió de la policia ha mort un nen *tifosi*, en un clar gest d'agressió. Les dues aficions estan disposades a no permetre que el partit continuï i volen revenja. L'amenacen. Després d'intercanviar algunes paraules més, els *tifosi* retornen al seu lloc. Els jugadors es reuneixen al mig del camp, parlen entre ells, tant els del Lazio com els de la Roma. Finalment, Totti informa l'àrbitre de la seva negativa i li diu que «si giochiamo ci massacrano» (si juguem ens massacraran).

21.47 h: Confusió al camp. Hi entra el responsable policial, que afirma: «Fuori dallo stadio non è accaduto nulla di particolare, non c'è alcun morto. La partita può proseguire.» Es llegeix el següent comunicat oficial de la policia per la megafonia del camp: «In merito alle voci che si sono diffuse, cioè che un bambino sarebbe morto perché travolto da un'auto della polizia, la Questura comunica che la notizia è assolutamente infondata.»

21.50 h: Al camp continuen les converses entre l'àrbitre Rosetti i els jugadors. Els *tifosi* continuen exigint als jugadors Totti i Cassano que parin com a senyal de protesta per la mort del nen. L'àrbitre està decidit de reprendre el joc. Cassano s'acosta a l'àrbitre i li diu: «Se giochiamo e poi si scopre che è successo qualcosa, che figura facciamo?»

21.55 h: Rosetti convoca al mig del camp els jugadors i els comunica la seva decisió de prosseguir el partit, però els jugadors s'hi neguen. No volen córrer cap mena de risc, tenen por de la *vendetta* dels *tifosi*.

21.58 h: L'*speaker* insisteix que la notícia de la mort del nen no té cap fonament. Diu que la policia ho ha comprovat. La grada continua tirant bengales, cridant i reclamant justícia. L'àrbitre agafa el mòbil i telefona al president de la lliga

4. Un *tifoso* escriu: «Durante l'intervallo giunge la notizia del ragazzo morto e l'atmosfera cambia di botto. Dall'entusiasmo x un derby avvincente alla convinzione che tutto aveva senso, a cominciare dalla partita: come può uno gioire o avvelenarsi x un gol quando fuori c'è un ragazzo ucciso dalla polizia? (questo si diceva). Ho condiviso a pieno l'iniziativa dei ragazzi scesi in campo a chiedere la sospensione della partita, come credo chiunque allo stadio. Nel frattempo cominciavano ad arrivare i lacrimogenoi anke nel nostro settore: x due volte i gas sono saliti dalle scale, investendo me e le mia ragazza in pieno, uno è arrivato addirittura tra la gente in alto». <http://www.asromaultras.org/0304lazoroma_resoconti.html> [Data de consulta: febrer 2014].

italiana, Adriano Galliani, que decideix, en vista dels fets relatats i que transmeten en directe per televisió, suspendre el partit definitivament, atès el greu perill de desordres públics. El partit acaba, doncs, o-o.

Més tard, Galliani explicava als mitjans de comunicació que «el mal menor era suspendre el partit, vistes com estaven les coses. Vaig aplicar el sentit comú, ja que em van dibuixar un escenari molt difícil» (Giacomazzo 2004: 10).

És llavors quan els desordres s'intensifiquen a dins i a fora de l'estadi. A les grades s'encenen focs, atiat amb paper de diari i alcohol. S'hi cremen seients i coixins, que fan una fumera encara més gran i negra que les que ja hi havia a l'estadi a causa dels coets. El foc, transmès llargament per la televisió, és considerable. Alguns *tifosi* envaeixen el camp i la policia hi entra, corrent, a fer una ràtzia. És una batalla campal.

A fora exaltats i violents xafen tot allò que troben i ho llencen contra la policia, que, sense gaires miraments, respon amb gasos lacrimògens a tort i a dret. L'embat policial afecta tant els violents com centenars de persones que miraven d'escapar d'un infern de foc i de violència. Tot buscant recer i seguretat, molts *tifosi* tornen a l'interior de l'estadi olímpic. Els fets es varen allargar, com a mínim, fins a mitjanit, moment en el qual la calma va començar a permetre que tothom retornés cap a casa.

El periodista Andrea Giacomazzo (2004) escrivia a *La Vanguardia*:

De hecho, no sólo no se produjo ningún atropello, sino que las autoridades romanas descartaron la existencia de cualquier accidente donde se hubiese producido algún herido en las inmediaciones del campo. Sí los hubo a raíz del enfrentamiento callejero entre aficionados y policía. Al cierre de esta edición, los servicios sanitarios habían atendido a tres heridos leves.

Els danys varen ser espectaculars. Roma va donar una imatge lamentable de si mateixa, va posar encara més en entredit el ja tocat *calcio*. Es va comptabilitzar una pèrdua d'uns 200.000 euros. El més lamentable és que en total hi va haver 167 ferits (153 policies i 14 *tifosi*) i 18 detinguts. Dels 153 membres de l'ordre públic ferits, 95 eren policies, 35 de l'arma dels *carabinieri* i 23 de la guàrdia de finances. Per sort no hi va haver cap víctima, encara es busca el nen mort.

Però els fets no acabaren aquí. L'endemà, el ministre de l'interior, Giuseppe Pisau, va emetre un comunicat en què afirmava que no permetria ni una vegada més decisions com la d'Adriano Galliani, ja que comprometen l'ordre públic i que no és de l'autoritat de Galliani decidir sobre temes que posen en risc la pau social. Decisions d'aquesta gravetat només poden estar a la mà del ministre de l'interior.

De manera simultània, el ministre de treball, Roberto Maroni, en unes declaracions a Radio Padania, va expressar la seva perplexitat per la suspensió del partit. Va afirmar: «O tots estan bojós o darrere dels fets hi ha una operació per fer xantatge al Govern.» I seguia Maroni: «No entenc la posició d'Adriano Galliani. Sorpren que suspengués per telèfon un partit per motius d'ordre públic quan el prefecte i el cap de policia, que representen l'Estat, deien el contrari, i al·legaven que si se suspenia es podien crear motius d'ordre públic.»

La policia va identificar ràpidament Stefano Carriero, Stefano Sordini i Roberto Maria Morelli, els tres *tifosi* que van saltar al camp per coaccionar Totti. Stefano Sordini i Roberto Maria Morelli pertanyien a l'Asroma Ultras, el grup més nom-

brós de seguidors de la Roma; Stefano Carriero, al Tradizione e Distinzione Roma, un grup de seguidors d'ultradreta. Els serveis de l'Estat els acusaren de violació de la norma sobre seguretat als camps de futbol i de violència. La fiscalia presentà, per via d'urgència, una denúncia contra aquests seguidors de la Roma: els va acusar d'un complot per suspendre el partit. Creia, la policia, que el rumor s'havia difós segons un pla preestablert, amb l'objectiu de provocar disturbis. Francesco Totti va haver d'anar a declarar a comissaria i en la seva declaració ratificà l'amenaça dels tres *tifosi* al camp.

A l'espera de les declaracions davant el jutge, els van empresonar. El dimecres dia 24, Lavinia Di Gianvito, redactora del *Corriere della Sera*, va visitar a la presó Stefano Carriero, que li va declarar el següent: «Cap a les set ens va telefonar un *tifoso* del Lazio: "Ho sabeu que ha mort un noi?" Ho sabíem, el tam-tam creixia com una onada. No hi havia cap acord, en les dues *curve* es veia com hi havia massa gent i que el pànic augmentava.»⁵

La força dramàtica del rumor va estendre's pel camp a través del boca-orella, per SMS i per la ràdio. La força de la ràdio va ser determinant. Claudio, un *tifoso* de la Roma, ho explicava al periodista Dario Olivero l'endemà, dilluns 22, al diari *Repubblica*: «Al final del primer temps ha començat a circular la notícia del nen mort. També des d'algunes ràdios privades s'ha llançat la notícia.»⁶

És destacable el testimoni de Francesco, un altre *tifoso* que es trobava al camp:

Alle 18:30 ho sentito per la prima volta una voce che parlava di un morto, ma non ci ho fatto tanto caso. Ho pensato di aver capito male, dato che l'avevo sentita da un ragazzo che parlava con qualcuno al cellulare. Fino a circa le 20 gli scontri sotto la Sud sono continuati a intermittenza, non li ho visti con i miei occhi, ma a giudicare dal numero di bombe lacrimogene esplose... Nel frattempo la voce di un bambino morto mi ritorna più volte all'orecchio ma continuo a non dargli importanza.

Durante il primo tempo una mia amica chiama però a casa per avere notizie su questa voce, che stava diventando sempre più insistente, e ci riferisce che una radio (non so quale) aveva confermato la notizia. A quel punto io personalmente comincio a crederci.

Verso il 30' circa del primo tempo la curva Sud ha smette di cantare, da sotto tutto tace e a quel punto per me (ma anche per il 99% delle persone che avevo intorno) significa che è successo qualcosa di veramente grave...

Durante l'intervallo è tutto un cercare di telefonare a chiunque ne possa sapere più di noi che siamo allo stadio, ma i telefoni cellulari sono ormai in tilt. All'ingresso delle squadre in campo per il secondo tempo la notizia del bambino morto per tutti noi è ormai ufficiale. Vengono levati gli striscioni in Sud e noto che pochi istanti dopo anche la Nord fa lo stesso, seguita anche dalla Tevere e quasi interamente dalla Monte Mario. L'alto-

5. <http://archiviostorico.corriere.it/2004/marzo/24/Telefonata_con_laziali_poi_nessuno_co_9_040324011.shtml> [Data de consulta: febrer 2014].

6. «Abbiamo visto subito io e mio figlio che stava succedendo qualcosa di brutto. Ma noi avevamo biglietti per la tribuna, mi sentivo tranquillo. Alla fine del primo tempo è iniziata a circolare quella notizia del bambino morto. E anche da alcune radio private la notizia è stata rilanciata. Tanto che il questore ascolterà tutte le registrazioni.»

parlante diffonde il comunicato della Questura che nega tutto, ma la situazione è già fuori controllo e nessuno dei presenti crede a quelle parole.

A quel punto si cerca in tutti i modi di uscire dallo stadio e lasciare la curva vuota, visto che dal campo non sembrava ci fosse intenzione di smettere di giocare, ma senza riuscirci visto che i cancello erano chiusi e nell'antistadio continuavano le cariche e il lancio di lacrimogeni. (Marchi 2005: 34-35)

El rumor era molt més potent que la resta de notícies que també circulaven per les ràdios, pels mòbils i pel megàfon. El rumor convenia, a la notícia que el desmentia no s'hi donava cap credibilitat. En aquelles dramàtiques circumstàncies la falsedat del rumor s'imposava sobre la veritat de la notícia. El rumor convenia els assistents, que preferien molt més confiar en la credibilitat del company o del desconegut que tenien al costat que en les reiterades explicacions que es donaven per la megafonia de l'estadi, per la ràdio o per la televisió. La veu de l'autoritat va caure davant la força del rumor. Aquesta evidència es pot veure en les paraules de Carlo Balestri, responsable del projecte Ultra. Balestri responia les preguntes d'un periodista que li demanava com era possible que el comunicat de la prefectura de policia no hagués tingut tant crèdit com el rumor. Deia Balestri: «Perquè en certes situacions hom es fia més del veí que d'un anunci pel megàfon. Et creus que l'autoritat no diu la veritat perquè així pugui continuar el partit.»⁷

El dilluns, al metro, a l'autobús, a la feina, els romans parlaven dels fets. Vaig preguntar al taxista que em portava a la reunió que m'expliqués què havia passat i em va respondre: «ancora non lo sappiamo». Els assistents a la reunió tampoc no sabien donar cap resposta convincent.

Josep M. Pujol ja ho deia en aquella mateixa entrevista:

¿Per què es desencadena, en un moment determinat, aquesta història? El procés és tan complex que és impossible de saber. ¿Amb quina intenció s'expliquen? N'hi ha que la divulguen per fer gràcia i prou, però també pot tenir una intenció concreta, de crear estats d'opinió.

El rumor de Roma potser no tenia cap intenció preprogramada —ni li calia—, però expressa i dona sortida a una tensió social —potser també política— entre ultres i policia. I més encara, fa patent l'oposició entre font fiable de notícies i font sospitosa. El rumor mostra que el que està en joc no és la veritat o falsedat de les informacions, sinó la credibilitat de la font informativa. El malestar social esclata, especialment, en situacions com aquesta: d'evasió. El rumor, per tant, intenta fer evident un malestar. I ho fa en una situació comunicativa molt concreta, cara a cara, en un camp de futbol. Argumentalment s'hi poden trobar variants —allò que tant ens agrada als folkloristes—. Heus aquí, doncs, complertes algunes de les característiques del folklore. I ens falta l'art.

Se'm fa difícil creure que l'art hagi quedat aliè a tota aquesta explosió. Tantes conseqüències, tants milers de persones convençudes de la mort d'un nen innocent a causa de la brutalitat policial, no pot ser fruit ni de l'atzar ni del grau zero

7. Afegia en les mateixes declaracions: «C'era un ambiente molto teso, con alle spalle un conflitto tra tifosi e forze dell'ordine che dura da tempo. A questo, poi, vanno aggiunte le tensioni per la situazione societaria della Roma e le polemiche sul decreto spalmadebiti. Insomma un mix che ha creato una situazione esplosiva.» <http://www.asromaultras.org/0304lazoroma_resoconti.html> [Data de consulta: febrer 2014].

de la informació. De la mateixa manera que el darwinista no creu que la mutació genètica sigui l'explicació de l'evolució, sinó que tota mutació necessita que sigui «validada» pel context, així el folklorista està convençut que un argument progressa per l'art personal que cada narrador té. L'art d'explicar una història és proporcional al grau de fascinació i convenciment. Ho acabo amb les paraules de Josep M. Pujol en l'entrevista que li feia Jordi Puntí:

els folkloristes han dit que [el folklore] és anònim, però quan una persona explica una història, aquella persona crea la història en aquell moment, i és tan creadora com un escriptor que deixa constància escrita. Ara, aquella persona també tenyeix la història del seu art de contar.

Referències bibliogràfiques

- AMENDOLARA, Alejandro (2009): «El submarino fantasma». *Manual de informaciones* núm. 2, vol. XLVIII (maig-juliol).
- ARGEMÍ, Marc (2013): *Rumors en guerra*. Barcelona: Acontravent.
- BOLDRINI, Stefano; Massimo CECCHINI (2004): «Guerriglia per un morto che non c'è». *La Gazzetta dello Sport* (22 de març).
- ESCUADERO CHAUVEL, Lucrecia (2009): «Rumores y estrategias de guerra. La historia del submarino Superb». *Versión* núm. 23 (hivern): 71-99.
- ESCUADERO CHAUVEL, Lucrecia (1996): «Malvinas: El Gran Relato – Fuentes y Rumores en la Información de Guerra». Barcelona: Gedisa.
- GIACOMAZZO, Andrea (2004): «Un rumor paraliza el derbi». Suplement *Match*, dedicat als esports, de *La Vanguardia* (22 de març): 10.
- MARCHI, Valerio (2005): *El derby del bambino morto*. DeriveApprodi.
- NEUBAUER, Hans-Joachim (2013): *Fama. Una historia del rumor*. Madrid: Siruela.
- OLIVERO, Dario (2004): *Repubblica* (22 de març).
- PUJOL, Josep M. (Coordinador); Jaume AYATS; Jordi BUSQUET; Ignasi ROVIRÓ; Xavier ROVIRÓ (2002): «Benvingut/da al club de la sida» i altres rumors d'actualitat. Barcelona: Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, Departament de Cultura.
- PUNTÍ, Jordi (2002): «A la caça del cocodril albi». Entrevista a Josep M. Pujol, folklorista, Barcelona: *El País-Quadern* núm. 994 (17 d'octubre).